

POLITICAL OPPOSITION AS A PREREQUISITE OF THE BEGINNING OF DEMOCRATIZATION IN THE VISEGRAD GROUP COUNTRIES (1989–1993): COMPARATIVE ANALYSIS

The article is devoted to the consideration of the place and features of the structuring of political opposition in the Visegrad group countries as a prerequisite and indicator of the beginning of democratization in them. It was revealed that in the course of the analyzed period, political opposition in the region managed to pass two stages of development: pre-institutional (in the form of socio-political protest) and institutional (in the form of political institution). The author proposed a theorization, according to which the lines of division between separate types and models of processes of the beginning of democratization in the countries of the Visegrad Group were excessively blurred and unconfirmed. It was generalized that as a result of the beginning of democratization in the Visegrad group countries, political opposition almost immediately began to be understood primarily as a parliamentary or party-parliamentary opposition. At the same time, not only the parliamentary opposition became a manifestation of political opposition in the region, since the latter also included socio-political groups, movements and organizations.

Keywords: political opposition, democratization, democracy, transition, the Visegrad group.

Політична опозиція як передумова початку демократизації в країнах Вишеградської Групи (1989–1993): порівняльний аналіз

Стаття присвячена розгляду місця та особливостей структуризації політичної опозиції в країнах Вишеградської групи як передумови та індикатора початку демократизації в них. З'ясовано, що в своєму розвитку впродовж аналізованого періоду політична опозиція в регіоні зуміла пройти два етапи розвитку: доінституційний (у формі суспільно-політичного протесту) й інституційний (у формі політичного інституту). Запропоновано теоретизацію, згідно з якою лінії поділу між окремими типами і моделями процесів початку демократизації в країнах Вишеградської групи були надмірно розмитими і неуніфікованими. Узагальнено, що в результаті початку демократизації в країнах Вишеградської групи політична опозиція майже одразу почала розумітись передусім як парламентська чи партійно-парламентська опозиція, а відтак як потенційована своїми претензіями та перспективами з приводу

набуття статусу суб'єкта влади. Водночас не лише парламентська опозиція стала виявом політичної опозиції в регіоні, оскільки до останньої увійшли і суспільно-політичні групи, рухи та організації.

Ключові слова: *політична опозиція, демократизація, демократія, транзит, Вишеградська група.*

З огляду на процеси, які детермінували спочатку занепад, а потім і колапс режимів «реального соціалізму» та зумовили трансформацію авторитарних режимів спочатку у гібридні, але зрештою у демократичні, актуальною є проблематика кореляції інституційних та процесуальних атрибутів демократизації і політичної опозиції на прикладі політичного поступу країн Вишеградської групи, які сьогодні здебільшого характеризуються як консолідовані чи напівконсолідовані демократії. Але з'ясування особливостей кореляції інституційних і процесуальних атрибутів демократизації і політичної опозиції не є одномоментним завданням, оскільки воно залежить як від особливостей проходження та наслідків самої демократизації, так і від ролі в ній та наслідків за її результатами для політичної опозиції. Це означає, що теорії політичного транзиту не можуть пояснити всю складність і специфіку демократичних трансформацій, якщо вони не охоплюють феномену та ознак політичної опозиції. Відповідно, окреслена проблема є досить актуальною, оскільки її розкриття сприяє виявленню специфіки формування й розвитку політичної опозиції як легітимного учасника політичного процесу в умовах транзиту у спочатку посткомуністичні чи поставторитарні (як гібридні), а згодом і в демократичні режими країн Вишеградської групи. Це очевидно з огляду на те, що «просування» до демократії в країнах регіону значною мірою залежало від «нової альтернативної» сили – опозиції, – яка створювала реальну політичну конкуренцію та підривала монополію «партій влади». Окрім того, конструктивна діяльність опозиції була основою побудови громадянського суспільства, бо її вихідний плюралізм зумовив появу різних груп політичних інтересів, цінностей, програм й ідеологій. А ці групи, у свою чергу, по-різному розуміли і сприймали демократію як в період режимів «реального соціалізму», так і в період початку транзиту до демократії. Відтак заявлена проблематика потребує деталізованого та поетапного розгляду, адже вона може відповісти на питання про взаємозв'язок між політичною опозицією та демократизацією/демократією не тільки на прикладі країн Вишеградської групи, а й загалом, тобто може мати прикладне і прогностичне значення для інших політій.

Це прослідковуємо на підставі апелювання до наукових доробків таких дослідників, як А. Арато¹, Дж. Батт², З. Бауман³, Т. Бейліс⁴, А. Бозоки⁵, Г. Бруннер⁶, В. Бусленко⁷, Г. Дейл⁸, Г. Екіерт⁹, Й. Елстер¹⁰, Д. Фрідхайм¹¹, Г. Генов¹², Дж. Грей¹³, Г. Кітчелт¹⁴, Х. Лінц і А. Степан¹⁵, В. Меркель¹⁶, К. Оффс¹⁷, Д. Ост¹⁸, А. Пшеворські¹⁹, М. Сцабо²⁰, Р. Токес²¹, К. Вон Бейме²², Х. Велш²³, С. Вайт²⁴, Г. Зеленько²⁵ тощо. У них з'ясовано поетапні особливості кореляції політичної опозиції та «ранньої»/початку (у 1989–1993 рр.) демократизації у країнах Вишеградської групи. Однак вони доволі значною мірою не є синтезованими

- ¹ Arato A., *Some perspectives of democratization in East Central Europe*, "Journal of International Affairs" 1985, vol 38, nr. 2, s. 321–335.
- ² Batt J., *The End of Communist Rule in East-Central Europe*, "Government and Opposition" 1991, vol 26, nr. 3, s. 368–390.
- ³ Bauman Z., *Poland: On its Own*, "Telos" 1989, vol 79, s. 47–63.
- ⁴ Baylis T., *Plus Ça Change? Transformation and Continuity Among East European*, Paper at the Twenty-fourth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Phoenix, November 19–22, 1992.
- ⁵ Bozoki A., *Democratization in Central Europe*, "Taiwan Journal of Democracy" 2008, vol 4, nr. 2, s. 1–27.; Bozoki A., *Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable*, "East European Politics and Societies" 1993, vol 7, nr. 2, s. 276–308.; Bozoki A., *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*, Wyd. Central European University Press 2002.
- ⁶ Brunner G., *Die neue Verfassung der Republik Ungarn: Entstehungs geschichte und Grundprobleme*, "Jahrbuch für Politik" 1991, vol 1, s. 297–319.; Brunner G., *Neue Verfassungen in Osteuropa*, „Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien" 1993.
- ⁷ Buslenko V., *Politychna opozycja i v perekhidnykh demokratsiakh: katehoriabryi analiz fenomenu*, „Studia politologica Ucraino-Polona" 2013, vol 3, s. 311–317.; Buslenko V., *Pryroda kooperatyvnoi vzaïmodii vlady ta opozytzii v umovakh liberalizatsii politychnoho rezhymu (na prykladï Polshchi ta Uhorschyny)*, „Panorama politolohichnykh studii" 2015, vol 13, s. 125–131.
- ⁸ Dale G., *Modelling Democratic Transition in Southern and Central Europe: Did East Germany Experience "Transición" or "Ruptura"*, [w:] Stivachts Y. (d.), *The State of European Integration*, Wyd. Ashgate 2007, s. 197–219.
- ⁹ Ekiert G., *Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration*, "British Journal of Political Science" 1991, vol 21, nr. 3, s. 285–313.
- ¹⁰ Elster J., *Explaining the Breakup of the Czechoslovak Federation*, "East European Constitutional Review" 1995, vol 4, nr. 1, s. 36–41.
- ¹¹ Friedheim D., *Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989*, "East European Politics and Societies" 1993, vol 7, nr. 3, s. 482–512.
- ¹² Genov G., *The Transition to Democracy in Eastern Europe: Trends and Paradoxes of Social Rationalization*, "International Social Science Journal" 1991, vol 128, nr. 2, s. 331–341.
- ¹³ Gray J., *From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model*, "Social Philosophy and Policy" 1993, vol 10, nr. 1, s. 26–50.
- ¹⁴ Kitschelt H., *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999.
- ¹⁵ Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Wyd. JHU Press 1996.; Stepan A., *Democratic Opposition and Democratization Theory*, "Government and Opposition" 1997, vol 32, nr. 4, s. 657–678.; Stepan A., *On the Task of a democratic Opposition*, "Journal of Democracy" 1990, vol 1, nr. 2, s. 41–49.; Stepan A., *State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America*, [w:] Evans P., Rueschemeyer D., Skocpol T. (eds.), *Bringing the State Back in*, Wyd. Cambridge University Press 1985, s. 317–343.
- ¹⁶ Merkel W., *Institutions and Democratic Consolidation in East Central Europe*, "Estudio Working Paper" 1996, nr. 86.
- ¹⁷ Offe C., *Der Tunnel am Ende des Lichts*, Wyd. Campus 1994.
- ¹⁸ Ost D., *The Transformation of Solidarity and the Future of Central Europe*, "Telos" 1989, vol 79, s. 63–95.; Ost D., *Towards a Corporatist Solution in Eastern Europe: The Case of Poland*, "East European Politics and Societies" 1989, vol 3, nr. 1, s. 152–174.
- ¹⁹ Przeworski A., *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Wyd. Cambridge University Press 1991.; Przeworski A., *Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective*, [w:] Pereira L. (ed.), *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*, Wyd. Cambridge University Press 1993), s. 132–198.; Przeworski A., *Perehody do demokratsii: liberalizatsiia i demokratsyzatsiia*, [w:] Protsenko O. (ed.), *Demokratsiia. Antolohiia*, Wyd. Smoloskyp 2005, s. 605–648.
- ²⁰ Szabo M., *Ungarn auf dem Weg zur Demokratie*, Wyd. Europa Union Verlag 1994.
- ²¹ Tokes R., *Hungary's Negotiated Revolution*, Wyd. Cambridge University Press 1996.
- ²² Von Beyme K., *Transition to Democracy in Eastern Europe*, Wyd. Macmillan 1996.
- ²³ Welsh H., *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe*, "Comparative Politics" 1994, vol 26, nr. 4, s. 379–394.
- ²⁴ White S., *Communist and Postcommunist Political Systems: An Introduction*, Wyd. St. Martin's Press 1990.
- ²⁵ Zelenko H., *Peredumoty formuvannia konstruktivnoi opozytzii v krainakh Vyshegradskoi hrupy*, "Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i emonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy" 2015, vol 2, s. 64–84.

узагальненими, а тому їй потребують і перегляду, і систематизації, що власне і є метою представленої наукової розвідки.

З'ясовано, що спершу, здебільшого наприкінці 80–х, але інколи й на початку 90–х рр. ХХ ст., громадянське суспільство в сучасних країнах Вишеградської групи ототожнювалось з демократією, зокрема з опозиційними громадськими антикомуністичними, а тому переважно й демократичними суспільно-політичними рухами, які виступали проти інститутів «сильної держави». Натомість, партії як такі сприймалися як «супротивники» демократії, бо традиційно асоціювались саме із державою. Відповідно, групи опозиційності очікували «неписаного та неінституціоналізованого консенсусу» між громадянським суспільством і державою²⁶. Принаймні до того періоду, поки політичний процес в Польщі, Угорщині і Чехословаччині окреслювався довкола інститутів «партії-держави». Але згодом таке трактування демократії політичною опозицією було змінено на конструкти плюралізму і розподілу інтересів. Окреслена логіка бачення суті та процесів демократизації почала засновуватись на ідеях «повернення» країн регіону «до старої Європи», а тому політична опозиція навіть почала апелювати до різних варіантів трансформації – чи то ідеї «третього шляху», чи то ідеї «ліберального укладу», чи то концепту «соціальної ринкової економіки»²⁷. Це було зумовлено потребою вирішення надзвичайно важливих питань політичного та соціально-економічного розвитку країн Вишеградської групи і, у свою чергу, ускладнило логіку кореляції політичної опозиції та демократизації. Хоча би тому, що демократизація чи загалом транзит у сучасних країнах Вишеградської групи не були консолідованими, унілатеральними й однотипними. Більше того, трансформаційні та модернізаційні процеси в регіоні не були лінійними, а зумовлювались складними й дифузними бар'єрами. Відповідно, атрибутизація ролі і наслідків процесів демократизації для політичної опозиції (і навпаки) в регіоні теж виявилась диверсифікованою. Це передусім проявляється у тому, що різними були напрями, темпи та наслідки (сумарно – моделі) транзиту авторитарних режимів країн регіону до демократії. Частково це було зумовлено й тим фактом, що по-різному на способи «зламу» авторитарного політичного режиму в Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині (Чехословаччині) вплинув рівень розвитку опозиційних антикомуністичних суспільно-політичних рухів²⁸.

Відтак сьогодні у політичній науці є чимало спроб типологізації чи таксономії моделей початку демократизації/переходу до демократії, а також місця у цьому процесі політичної опозиції в країнах Вишеградської групи. Для прикладу, Є. Вятр²⁹ зазначає, що в Польщі та Угорщині демократичний перехід варто класифікувати як реформу, узгоджену між політичною (як комуністичною) владою і політичною (як антикомуністичною)

²⁶ Bozoki A., *Democratization in Central Europe*, "Taiwan Journal of Democracy" 2008, vol 4, nr. 2, s. 1–27.

²⁷ Bozoki A., *The Rhetoric of Action: The Language of the Regime Change in Hungary*, [w:] Bozoki A. (ed.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, Wyd. Central European University Press 1999, s. 263–283.

²⁸ Arato A., *Some perspectives of democratization in East Central Europe*, "Journal of International Affairs" 1985, vol 38, nr. 2, s. 321–335.

²⁹ Wiatr J., *Transformacja totalitaryzmu i autorytaryzmu w nowoczesnej demokracji*, Tallynn 1991.

опозицією. За такої моделі демократизації/транзиту мала місце «самовідмова» від влади частини правлячої авторитарної політичної еліти, яка стала можливою за наявності високого/достатнього рівня розвитку опозиційних рухів і партій (політичної опозиції як суспільного протесту), політичного плюралізму і розмаху руху «реформаторів» всередині правлячого режиму³⁰. На противагу, модель транзиту до демократії в Чехії і Словаччині (у межах Чехословаччини) варто характеризувати як «перелом» чи «абдикацію»³¹. Вона окреслювалась тим, що ніякої попередньої процедурної згоди між політичною (як комуністичною) владою і політичною (як антикомуністичною) опозицією та громадськістю, зокрема у фазі формування «протоінститутів» («правил гри»), не було, внаслідок чого колапс авторитарного політичного режиму відбувся дуже стрімко й майже миттєво. І тільки після цього, а також з огляду на «ефект доміно» у формі врахування політичних процесів в Польщі та Угорщині, почались вимушені переговори між представниками комуністичного режиму і виразниками інтересів мобілізованих мас громадськості й опозиційності³².

Схожу, але етимологічно диверсифіковану логіку пропонують й інші вчені. Так, К. вон Бейме³³ зауважує, що в Польщі і Угорщині транзит до демократії відбувся у формі «переговорної революції», а в Чехословаччині – у формі «імплзії режиму». Г. Екіерт³⁴, Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер³⁵ зауважують, що транзит в Польщі й Угорщині відбувався у формі «узгодженості», а в Чехословаччині – у формі «швидкої політичної мобілізації» або так званого «всенародного підйому». У свою чергу, А. Степан, Х. Лінц³⁶ і Дж. Батт³⁷ вказують, що в Польщі та Угорщині було апробовано модель транзиту у формі пактування різних гравців авторитарних режимів (політичної влади та опозиції), однак сам пакт був ключовим завданням опозиції як суспільного/суспільно-політичного протесту. Такий сценарій в аналізованих країнах був уможливлений з огляду на те, що вони були авторитарними політичними режимами із «елементами консенсусу та лібералізму». Натомість, такий сценарій не «пройшов» у Чехословаччині, яка наприкінці 80–х рр. XX ст. ще досі позиціонувалась прикладом «замороженого посттоталітаризму», через що опозиція в ній просто не мала інструментів ведення переговорів із представниками влади та режиму.

³⁰ *Politychna vlada i opozytisia v Ukraini: porivnialnyi analiz iz zarubizhnyimi krainamy: monobrafia*, ed. F. Rudych, Wyd. IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy 2016, s. 345.

³¹ *Politychna vlada i opozytisia v Ukraini: porivnialnyi analiz iz zarubizhnyimi krainamy: monobrafia*, ed. F. Rudych, Wyd. IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy 2016, s. 348.

³² Zelenko H., *Peredumovy formuvannia konstruktivnoi opozytisii v krainakh Vyshebradskoi hrupy*, «Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy» 2015, vol 2, s. 64–84.

³³ Von Beyme K., *Transition to Democracy in Eastern Europe*, Wyd. Macmillan 1996.

³⁴ Ekiert G., *Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration*, «British Journal of Political Science» 1991, vol 21, nr. 3, s. 285–313.

³⁵ O'Donnell G., Schmitter P., *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1986, s. 53–56.

³⁶ Stepan A., *Democratic Opposition and Democratization Theory*, «Government and Opposition» 1997, vol 32, nr. 4, s. 657–678.; Stepan A., *State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America*, [w:] Evans P., Rueschmeyer D., Skocpol T. (eds.), *Bringing the State Back in*, Wyd. Cambridge University Press 1985, s. 318.

³⁷ Batt J., *The End of Communist Rule in East-Central Europe*, «Government and Opposition» 1991, vol 26, nr. 3, s. 368.

Тому Д. Фрідхайм аргументує, що транзит до демократії в Польщі та Угорщині відбувався у формі «пакту», а в Чехословаччині – у формі «коллапсу режиму»³⁸.

Це важливо з огляду на те, що ефективність політичної опозиції в ході очікування демократизації режиму в аналізований період вимірювалась спроможністю опозиції впливати на такі компоненти авторитарного режиму, як: ядро прихильників режиму, апарат примусу і підтримки режиму, пасивні прихильники режиму, недемократичні противники режиму, активні демократичні противники режиму й пасивні противники режиму. А це ж, у свою чергу, означає, що ключовими демократизаційними функціями опозиції в авторитарних режимах Польщі й Угорщини і меншою мірою Чехословаччини були: формування і збереження свого статусу чи загалом функціональності; спротив (опір) кооптації в авторитарний режим; «охорона» «зон автономності» і спротиву (опору) авторитарному режиму; оскаржування легітимності авторитарного режиму; підвищення витрат на функціонування та дії недемократичного правління авторитарного режиму; формування «надійної» демократичної альтернативи авторитарному режиму. Відтак ключова стратегія груп політичної опозиційності авторитарному режиму в регіоні полягала у тому, щоби: а) «переманити» та «перетворити» принаймні пасивних прихильників авторитарії (влади/режиму, політичної еліти) хоча б у пасивних прихильників демократії (опозиції, політичної контреліти); б) «перетворити» пасивних прихильників опозиції в активних прихильників демократії і опозиції; в) перетворити «стичне громадянське суспільство в опозиції» у «політичне суспільство в консолідованій демократії»³⁹. Водночас, як зауважує А. Бозокі⁴⁰, ознакою транзиту від режимів «реального соціалізму» до демократії в сучасних країнах Вишеградської групи було «самообмеження» поведінки їхніх учасників/»гравців». Річ у тому, що, будучи радикальними у своїх цілях, пов'язаних зі зміною політичного режиму, вони були витонченими і самообмеженими своїй політичній поведінці.

Відповідно, знаменником початку транзиту країн Вишеградської групи до демократії було те, що він відбувався під цілеспрямованим чи випадковим тиском опозиційних сил (організацій) і/або мас громадськості, внаслідок чого кокус комуністичних партій був змушений вступити у переговорний процес, який увійшов в історію як «переговори за круглим столом»⁴¹ (у випадку ж Угорщини доволі часто фігурує найменування цього процесу як «переговорів затрикутним столом»). Зумовлено це було і тим, що, слідуючи логіці Р. Даля⁴², «витрати на толерування» політичної опозиції в умовах авторитарного режиму були більшими, аніж «витрати на репресії» політичної опозиції у відповідних політичних

³⁸ Friedheim D., *Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989*, "East European Politics and Societies" 1993, vol 7, nr. 3, s. 512.

³⁹ Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Wyd. JHU Press 1996, s. 272.

⁴⁰ Bozoki A., *Democratization in Central Europe*, "Taiwan Journal of Democracy" 2008, vol 4, nr. 2, s. 1–27.

⁴¹ Welsh H., *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe*, "Comparative Politics" 1994, vol 26 nr. 4, s. 379–394; Colomer J., Pascual M., *The Polish Games of Transition*, "Communist and Post-Communist Studies" 1994, vol 27, nr. 3, s. 275–294.

⁴² Dahl R., *Polyarchy: Participation and Opposition*, Wyd. Yale University Press 1971, s. 15.

умовах. Відтак наслідком виявилась розрізнена стратегія співпраці домовленостей влади і опозиціонерів, яка згодом (у різний час в різних країнах) стала однією з підвалин реалізації та поєднання моделей консенсусної та консоціальної демократії, адже «переговорники» принципово відсіяли від «круглих столів» радикальні/екстремістські й антисистемні групи опозиційності. Це, у свою чергу, особливо в Чехословаччині, стало підставою створення інституційного середовища для відторгнення екстремістсько/радикально налаштованих організацій⁴³, а відповідно суттєвої, хочі «незавершеної», лімітації значимості антисистемної політичної опозиції в регіоні. З іншої сторони, як вказує Дж. Марусяк⁴⁴, інституціональною умовою формування передусім конструктивної, а не екстремістської опозиції в Чехословаччині (Чехії і Словаччині) був незадекларований консенсус з приводу нових «правил гри». Таким чином, «круглі столи» виконали основну роль – формування відповідних «правил гри», узгодження інтересів й вироблення на консенсусній і конкурентній основі принципів і юридичних норм переходу до демократичної та правової держави⁴⁵.

У Польщі це було результовано у факті, що внаслідок переговорів за «круглим столом» у червні 1989 р. було проведено частково вільні вибори до Сейму та повністю вільні вибори до Сенату⁴⁶, за результатами яких опозиційні групи в першому (відповідно до домовленостей із комуністичною владою) отримали 35% мандатів, а в другому (без домовленостей із комуністичною владою) – 99% мандатів, що дозволило суттєво модифікувати Конституцію 1952 р.⁴⁷ і внести в неї поправки в формі перехідної «Малої Конституції». У Гурціні, у свою чергу, зокрема зважаючи на так звану стратегію «революції–еволуції» у взаєминах/переговорах комуністичної влади й антикомуністичної опозиції⁴⁸, спершу було прийнято суттєві зміни (інколи вважають, що у формі «нового основного закону») до Конституції 1949 р. (так званій «Закон XXXI»)⁴⁹, зокрема стосовно правил взаємодії влади і опозиції, а також детермінування своєї рідної процедурно-консенсусної демократії, і лише згодом було проведено перші вільні/демократичні вибори (система яких також була безумовним наслідком перемовин влади та опозиції), які після цього позначились продовженням переговорів про моделювання політичної системи (зокрема системи правління⁵⁰). Нарешті,

⁴³ *Polityczna władza i opozycja w Ukraini: porównawczy analiz z zarubiznymy krajinamy: monografija*, ed. F. Rudych, Wyd. IPiEND im. I.E.Kurasa NAN Ukrainy 2016, s. 346.

⁴⁴ Marusiak J., *The Normalisation Regime and its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970*, "Europe-Asia Studies" 2008, vol 60, nr. 10, s. 1809.

⁴⁵ Bermeo N., *Democracy and the Lessons of Dictatorship*, "Comparative Politics" 1992, vol 24, nr. 3, s. 276.

⁴⁶ Rüb F., *Schach dem Parlament! - Über semi-präsidentielle Regierungssysteme in einigen postkommunistischen Gesellschaften*, Leviathan 1994, vol 22, s. 272.

⁴⁷ Brunner G., *Neue Verfassungen in Osteuropa*, „Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien» 1993, s. 103.; Schade W., *Zur Verfassungsdiskussion in Polen*, „Osteuropa» 1995, vol 45, s. 638–650.; Buslenko V., *Pryroda kooperatyvnoi vzaiemodii vlady ta opozytzii v umovakh liberalizatsii politychnoho rezhymu (na prykladi Polshebi ta Uhorschchyny)*, „Panorama politolohichnykh studii» 2015, vol 13, s. 125–131.

⁴⁸ Brunner G., *Die neue Verfassung der Republik Ungarn: Entstehungsgeschichte und Grundprobleme*, "Jahrbuch für Politik" 1991, vol 1, s. 297.

⁴⁹ Szabo M., *Ungarn auf dem Weg zur Demokratie*, Wyd. Europa Union Verlag 1994, s. 84.

⁵⁰ Bokalo M., Trokhymchuk S., *Problemy i perspektyvy demokratyzatsii v krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (na prykladi Vyshehradskoi chetvirky)*, Lviv 2000, s. 29.

у Чехословаччині, особливо коли режим «реального соціалізму» «посипався», зокрема під впливом мобілізованої громадськості, правлячі комуністичні політсили, розуміючи стан громадської думки та споглядаючи приклад Польщі й Угорщини, були змушені, у тому числі й за наслідками переговорів, піти на запровадження схожих процедур, які стосувалися проведення вільних виборів та внесення відповідних змін до конституції. Водночас, атрибутом демократизації в Чехословаччині було те, що виявом так званої «оксамитової революції» був не лише компроміс/консенсус між політичною владою і політичною опозицією, а й майже повне заміщення правлячої сліти опозиційними силами (контрелітою)⁵¹. Більше того, демократизація в Чехословаччині розпочалась та була ініційована не безпосередньо шляхом переговорів, а швидше шляхом «колапсу режиму і оксамитової революції»⁵² й переговорів. Це сприяло мирному «розлученню» Чехії та Словаччини в 1992–1993 рр., оновленню їхнього конституційного порядку та їх дистинкції від прикладів транзиту і демократизації в Польщі й Угорщині⁵³ (детально див. табл. 1).

Таблиця 1. Систематизовані особливості транзитів від авторитарних режимів «реального соціалізму» до елементів демократії й участь у них політичної опозиції в країнах Вишеградської групи (1989–1990 рр.)⁵⁴

Особливості транзиту	Польща	Угорщина	Чехословаччина
Тип режиму “реального соціалізму”	Авторитарний „тимчасовий” / бюрократично-авторитарний + націонал-адаптивний	Авторитарний «військовий» / націонал-адаптивний	Авторитарний (посттоталітарний) / бюрократично-авторитарний
Політична єдність авторитарного режиму	Низька (або падаюча)	Низька (або падаюча)	Висока (або стабільна)
Прихильність політичної еліти авторитарного режиму до комунізму	Слабка (або падаюча)	Слабка (або падаюча)	Сильна (або стабільна)
Спроби реформ авторитарії в 80–х рр. ХХ ст.	Так, провалені	Так, провалені	Ні
Ініціатори радикальних реформ в авторитарії	Помірковане крило комуністичної партії	Помірковане крило комуністичної партії	Суспільно-політичні рухи
Тип політичної опозиції в умовах авторитарії	Уніфікована / консолідована	Розділена / неконсолідована	Уніфікована / консолідована
Спосіб формування політичної опозиції в умовах авторитарії	Завчасний / ендегенний	Завчасний / ендегенний	Ситуативний / екзогенний
Статус політичної опозиції в умовах авторитарії	Толерована	Толерована	Репресована

⁵¹ *Polityczna władza i opozycja w Ukraini: porównawczy analiz z zarubieźnymi krajami: monografia*, ed. F. Rudych, Wyd.IPiEND im.I.F.Kuras NAN Ukrainy 2016, s. 348.

⁵² Batt J., *The End of Communist Rule in East-Central Europe*, “Government and Opposition” 1991, vol 26, nr. 3, s. 384.

⁵³ Elster J., *Explaining the Breakup of the Czechoslovak Federation*, “East European Constitutional Review” 1995, vol 4, nr. 1, s. 38.

⁵⁴ Bozoki A., *Democratization in Central Europe*, “Taiwan Journal of Democracy” 2008, vol 4, nr. 2, s. 1–27.; Dale G., *Modelling Democratic Transition in Southern and Central Europe: Did East Germany Experience “Transición” or “Ruptura”*, [w:] Stivachtis Y. (d.), *The State of European Integration*, Wyd. Ashgate 2007, s. 197–219.; Dauderstädt M., Gerrits A., *Democratization After Communism: Progress, Problems, Promotion*, “International Politics and Society” 2000, vol 4, s. 361–376.; Kitschelt H., *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999, s. 35.

Особливості транзиту	Польща	Угорщина	Чехословаччина
Спосіб зміни політичного режиму	Узгоджений і переговорний (мирний)	Узгоджений і переговорний (мирний)	Мобілізаційний і переговорний (мирний)
Модель транзиту від автократії до демократії	Реформа / пактування / пакт / переговори	Реформа / пактування / пакт / переговори	Абдикація / імплізія / колапс режиму / розрив / "оксамитова революція"
Тип переговорів і торгів між владою й опозицією	Реформа	Конкуренція	Втрата контролю і поділ влади
Швидкість транзиту від автократії до демократії	Поступова	Поступова	Стрімка
Характер приватизації після зміни режиму	Спонтанний	Спонтанний	Контрольований державою
Межі демократичного суспільства	Задані	Задані	Зумовлені поділом
Перші вибори	Частково вільні (1989 р.)	Вільні (1990 р.)	Вільні (1990 р.)
Перший поствиборний варіант посткомуністичної системи правління	Напівпрезиденталізм	Парламентаризм	Парламентаризм
Доля комуністичної або посткомуністичної партії	Фрагментована	Реформована	Фрагментована
Етнічна композиція	Уніфікована / гомогенна	Уніфікована / гомогенна	Розділена / гетерогенна

Підсумовуючи водночас відмінні і схожі патерни початку транзиту від автократії до демократіїв країнах Вишеградської групи, Х. Велш⁵⁵ аргументує, що незалежно від способу «переходу» вирішальне значення у розумінні трансформації зайняла концепція «торгу і переговорів». Річ у тому, що учасники торгу в такому випадку були зобов'язані досягти деякої міри політичного врегулювання, хоч і апелювали передусім до вигідних найперше для себе умов. Внаслідок цього, навіть попри те, що в ході «торгу та переговорів» могли бути сконструйовані різні форми національного інституційного та політичного дизайну, рання демократизація і демократія загалом не позиціонувались такими, що могли бути продиктовані, а натомість традиційно «виходили з переговорів»⁵⁶. Однак самі конструкції таких переговорів і торгу, а відповідно й моделі та наслідки «раннього» транзиту до демократії були варіативними, що унаслідковано досвідом Польщі, Угорщини, Чехії і Словаччини (Чехословаччини)⁵⁷. Навіть попри те, що вони розпочалися з майже ідентичних причин, зокрема спільного сприйняття комуністичною владою і антикомуністичною опозицією факту важких наслідків політичної і соціально-економічної кризи в режимах

⁵⁵ Welsh H., *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe*, "Comparative Politics" 1994, vol 26 nr. 4, s. 379–394.

⁵⁶ Przeworski A., *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Wyd. Cambridge University Press 1991, s. 80.

⁵⁷ Genov G., *The Transition to Democracy in Eastern Europe: Trends and Paradoxes of Social Rationalization*, "International Social Science Journal" 1991, vol 128, nr. 2, s. 336.; Richter E., *Upheavals in the East and Turmoil in Political Theory: Comments on Offe's "Capitalism by Democratic Design?"*, "Social Research" 1991, vol 58, nr. 4, s. 898.; Gray J., *From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model*, "Social Philosophy and Policy" 1993, vol 10, nr. 1, s. 26–50.; Sztompka P., *The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy*, "Studies in Comparative Communism" 1991, vol 24, nr. 3, s. 306–307.; Baylis T., *Plus Ça Change? Transformation and Continuity Among East European*, Paper at the Twenty-fourth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Phoenix, November 19–22, 1992, s. 20.; Offe C., *Der Tunnel am Ende des Lichts*, Wyd. Campus 1994, s. 20.; Merkel W., *Institutions and Democratic Consolidation in East Central Europe*, "Estudio Working Paper" 1996, nr. 86.

«реального соціалізму». Річ у тому, що в Польщі політичні сили (еліта і контреліта) погодилися винятково на поступове «відкриття» і демократизацію політичної системи, зокрема на підставі стратегії поділу влади. У свою чергу, в Угорщині силами політичної опозиції було досягнуто миттєвого «відкриття» політичної системи, а також негайного переходу до демократії без формальних домовленостей про поділ влади. Сумарним наслідком для двох країн виявилось те, що домовленості про лібералізацію та демократизацію своїм первинним наслідком мали встановлення «стратегій» політичної змагальності. Натомість, у Чехословаччині переговори почалися за іншою логікою, оскільки були унаслідковані від втрати комуністичними партіями у своїх функціях контролю опозицією, зокрема внаслідок мобілізації мас громадськості та результатом внаслідок цього поділу влади (див. табл. 1).

Відповідно, як аргументує Х. Велш⁵⁸, переговори і торги у різних країнах сучасної Вишеградської групи відбувались вкрай по-різному: 1) у Польщі – в формі реформи, оскільки на першому етапі і як первинний наслідок переговорів були цілком очевидними переваги комуністичного політичного режиму⁵⁹, але на другому етапі, за підсумками виборів і сумарно, прослідковувались суттєві переваги користь антикомуністичної опозиції⁶⁰, внаслідок чого громадськість поставила під сумнів доцільність продовжувати дотримання угоди⁶¹; 2) в Угорщині – у формі конкуренції та змагальності, оскільки, відстоюючи концепт «одноетапного переходу до демократії», опозиційні групи відкинули будь-які гіпотетичні транзитні формули поділу влади і наполягли на максимальній електоральній боротьбі⁶², хоч і для реформування системи правління проводили переговори у кілька етапів; 3) в Чехословаччині (тобто в Чехії та Словаччині) – у формі зміщення від втрати контролю до поділу влади, адже, не зважаючи на вплив груп опозиційності, комуністична влада була нездатна не реагувати на вплив мас громадськості, а тому в результаті втратила контроль над політичною системою та була змушена домовлятися про поділ влади з політичною опозицією (зокрема у формі уряду національної єдності). Синтезувались вони тим фактом, що в періоді максимальної напруженості за лінією політичного поділу «комунізм – антикомунізм» опозиційні рухи й організації об'єднувались у всеохоплюючі (хоч і тимчасові)

⁵⁸ Welsh H., *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe*, "Comparative Politics" 1994, vol 26, nr. 4, s. 379–394.

⁵⁹ Ziemer K., *Probleme des politischen Systemwechsels der Republik Polen. Eine Zwischenbilanz nach drei Jahren*, „Jahrbuch für Politik“ 1993, vol 3, s. 100.; Colomer J., Pascual M., *The Polish Games of Transition*, "Communist and Post-Communist Studies" 1994, vol 27, nr. 3, s. 291.

⁶⁰ Przeworski A., *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Wyd. Cambridge University Press 1991, s. 79.; Ost D., *Towards a Corporatist Solution in Eastern Europe: The Case of Poland*, "East European Politics and Societies" 1989, vol 3, nr. 1, s. 152–174.

⁶¹ Kaminski B., *Systemic Underpinnings of the Transition in Poland: The Shadow of the Round-table Agreement*, "Studies in Comparative Communism" 1991, vol 24, nr. 2, s. 173–190.; Grudzińska I., *Post-Communist Resentment, or the Rewriting of Polish History*, "East European Politics and Societies" 1992, vol 6, nr. 2, s. 146.; Przeworski A., *Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective*, [w:] Pereira L. (ed.), *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*, Wyd. Cambridge University Press 1993), s. 132–198.

⁶² Bozoki A., *Democracy across the Negotiating Table*, "The New Hungarian Quarterly" 1992, vol 33, nr. 1, s. 65.; Bozoki A., *Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable*, "East European Politics and Societies" 1993, vol 7, nr. 2, s. 276–308.; Bruszt L., Stark D., *Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition*, [w:] Banac I. (ed.), *Eastern Europe in Revolution*, Wyd. Cornell University Press 1992, s. 13–71.; Tokes R., *Hungary's Negotiated Revolution*, Wyd. Cambridge University Press 1996.; Bozoki A., *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*, Wyd. Central European University Press 2002.

«парасолькові структури» різної ідеологічного чи позаідеологічного та фрагментованого характеру, природнім компонентом яких була лише антикомуністична спрямованість⁶³.

Сумарно це регламентує, що запровадження елементарних правил політичної конкуренції в країнах, які сьогодні становлять Вишеградську групу, призвело до повного оновлення політичної влади в регіоні. Як наслідок, було створено умови для утвердження конструктивної опозиції, адже опозиційним силам не потрібно було вдаватися до неконвенційних політичних дій для того, щоби заявити про свою політичну позицію і реалізувати свої програмні положення, перейшовши шляхом виборів у розряд правлячої політичної сили⁶⁴. Водночас це означає, що початок транзиту до демократії в країнах аналізованого регіону детермінувався тим фактом, що ступінь легітимності авторитарних режимів «реального соціалізму» був обернено пропорційним ступеню суспільної чи суспільно-політичної самоорганізації громадянських суспільств, які становили основу політичної опозиції як суспільного протесту⁶⁵. Безпосереднім виявом цього був той факт, що більша ліберальність авторитарних режимів у Польщі й Угорщині зумовила формування політичної опозиції владі та утвердження політичного плюралізму в масштабах всього суспільства. Натомість, у Чехословаччині (зокрема, в її чеській та словацькій частинах) виявом було те, що жорсткіша політика авторитарного режиму стримувала загальнодержавні форми суспільно-політичної самоорганізації, а тому вела до формування суспільно-політичних рухів, а згодом і політичних партій здебільшого за географічним критерієм.

Подібного висновку дотримується А. Пшеворські, який зазначає, що стабільність політичного режиму залежить від присутності/відсутності переконливої альтернативи цьому режиму у той момент, коли він втрачає свою легітимність⁶⁶. Річ у тому, що якщо на момент занепаду політичного режиму йому немає жодної іншої альтернативи, тоді громадяни не можуть зробити осмисленого вибору на користь утвердження нових компромісних політичних інститутів. Відповідно, ініціативу перехоплює лише частково «заміщена»/змінена номенклатура. З цього приводу, як аргументують Н. Бокало та С. Трохимчук, цілком очевидно, що вплив на формування «правил гри» між політичною владою і політичною опозицією в сучасних країнах Вишеградської групи мала тривалість підготовчої фазираннього транзиту країн регіону до демократії. Наприклад, у Польщі вона налічувала майже десять років, в Угорщині – декілька місяців, а в Чехословаччині

⁶³ White S., *Communist and Postcommunist Political Systems: An Introduction*, Wyd. St. Martin's Press 1990, s. 155.; Bauman Z., *Poland: On its Own*, "Telos" 1989, vol 79, s. 47–63.; Ost D., *The Transformation of Solidarity and the Future of Central Europe*, "Telos" 1989, vol 79, s. 63–95.; Staniszki J., *The Obsolescence of Solidarity*, "Telos" 1989, vol 80, s. 37–51.

⁶⁴ *Polityczna władza i opozycja w Ukraini: porównawczy analiz z zagranicznymi krajami: monografia*, ed. F. Rudych, Wyd. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy 2016, s. 348.; Zelenko H., *Peredumovy formuvannia konstruktyvnoi opozytii v krainakh Vyshegradskoi hrupy*, „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy” 2015, vol 2, s. 64–84.

⁶⁵ Panchak-Bialoblotska N., *Polityczna strukturyzatsiia parlamentiv krain Tsentralnoi Yevropy: monografia*, Wyd. PAIS 2014, s. 163–167.

⁶⁶ Przeworski A., *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Wyd. Cambridge University Press 1991.

підготовчої фази як такої не було, оскільки «демократизація практично одразу ж ввійшла у фазу вирішення»⁶⁷.

Як наслідок – теоретизація, згідно з якою лінії поділу між окремими типами і моделями процесів початку демократизації в країнах Вишеградської групи були надмірно розмитими, але навіть попри це виявилися дві тенденції: по-перше, Польща і Угорщина демократизувались ендогенно й зважаючи на те, що розвиток опозиції уможливувався завдяки політиці лібералізації, здійснюваної свого часу режимами «реального соціалізму»; по-друге, Чехословаччина (зокрема, Чехія та Словаччина) демократизувалась спонтанно й екзогенно, бо опозиція в ній була фрагментованою радше ситуативною, а політичний режим порівняно більш репресивним⁶⁸. Також важливою є теоретизація, згідно якої в процесі початку демократичного транзиту (чи початку політичного транзиту до демократії) політична опозиція в країнах регіону пройшла два етапи свого становлення та розвитку – доінституційний (у формі суспільного/суспільно-політичного протесту) й інституційний (у формі політичного інституту).

Доінституційний етап становлення і розвитку політичної опозиції припав на період лібералізації і окреслився організаційним, хоч внутрішньо структурно-фрагментованим (інколи антидемократичним⁶⁹) оформленням політичних сил (суспільно-політичних рухів і партій), які (щоправда, в умовах досить певного балансу сил між владою та опозицією) опиралися правлячій комуністичній партії та прямо або опосередковано вели проти неї боротьбу за державну владу⁷⁰. Політична опозиція у цей період розумілась та позиціонувалась як досить організована, громадянсько- і масово-мобілізована, але, на противагу, доволі ідеологічно й програмно фракціоналізована, внаслідок чого вона спочатку більше відповідала принципам прямої, а згодом представницької демократії. Безпосереднім свідченням цього слугує зауваження А. Степана про те, що демократична/антикомуністична опозиція, передусім в Польщі Угорщині і дещо меншою мірою в Чехословаччині, виконувала функції «опору» інтеграції в рамках авторитарного режиму, захисту «зон автономії» проти політичного режиму, підриву легітимності політичного режиму, збільшення політичної ціни авторитарного режиму та створення сприйнятливої альтернативи у формі демократії та демократичного політичного режиму⁷¹. Відповідно, опозиція у формі суспільного чи суспільно-політичного протесту в цей час була якщо не повною, то доволі значною мірою антисистемною.

⁶⁷ Bokalo M., Trokhymchuk S., *Problemy i perspektivy demokratyzatsii v krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (na prykladi Vyshegradskoi chetviry)*, Lviv 2000, s. 35.

⁶⁸ *Politychna vlada i opozyttsiia v Ukraini: porivniialnyi analiz iz zarubizhnyimi krainamy: monohrafiia*, ed.F.Rudych, Wyd.IPiEND im.IFKurasa NAN Ukrainy 2016, s. 346.

⁶⁹ Przeworski A., *Perekhody do demokracji: liberalizatsiia i demokratyzatsiia*, [w:] Protsenko O. (ed.), *Demokraciia: Antolohiia*, Wyd. Smoloskyp 2005, s. 645.

⁷⁰ Buslenko V., *Politychna opozyttsiia v perekhidnykh demokraciiaakh: katehoriialnyi analiz fenomenu*, „Studia politologica Ucraino-Polona” 2013, vol 3, s. 311–317.

⁷¹ Stepan A., *On the Task of a democratic Opposition*, “Journal of Democracy” 1990, vol 1, nr. 2, s. 45.

У свою чергу, інституційний етап розвитку політичної опозиції в регіоні був детермінований трансформацією суспільно-політичних рухів/організацій і колишніх комуністичних політичних сил у нові партії, відновленням «історичних» і формуванням зовсім «нових» партій, особливо в той час, коли вони змогли конкурувати між собою в ході проведення виборів до органів влади. Більше того, «інституціонального сліду» політичній опозиції надало те, що політичні партії і рухи (у ролі партій) почали використовувати легальні форми політичного суперництва, створювати власні програмні та персональні альтернативи, а влада для них стала об'єктом, на який спрямовувався спільний політичний інтерес⁷². Річ у тому, що саме боротьба за владу значною мірою скоригувала характер, форми й методи діяльності політичної опозиції, через що вона конструктивізувалась та трансформувалась у невід'ємний політичний інститут представницької демократії в регіоні. Суплементарним наслідком стало те, що в результаті початку демократизації в країнах Вишеградської групи політична опозиція майже відразу почала розумітись передусім як парламентська чи партійно-парламентська опозиція, яка потенційована своїми претензіями та перспективами з приводу набуття статусу суб'єкта влади. Водночас, це не означає, що лише парламентська опозиція стала виявом політичної опозиції в регіоні, оскільки до останньої входять і різноманітні суспільно-політичні групи, рухи, організації, а також позапарламентські партії, які основним чи допоміжним інструментом оспорування влади вважають суспільно-політичний протест і які традиційно не потенційовані набуттям статусу суб'єкта влади.

Список використаних джерел

1. Arato A., *Some perspectives of democratization in East Central Europe*, "Journal of International Affairs" 1985, vol 38, nr. 2, s. 321–335.
2. Batt J., *The End of Communist Rule in East-Central Europe*, "Government and Opposition" 1991, vol 26, nr. 3, s. 368–390.
3. Bauman Z., *Poland: On its Own*, "Telos" 1989, vol 79, s. 47–63.
4. Baylis T., *Plus Ca Change? Transformation and Continuity Among East European*, Paper at the Twenty-fourth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Phoenix, November 19–22, 1992.
5. Bermeo N., *Democracy and the Lessons of Dictatorship*, "Comparative Politics" 1992, vol 24, nr. 3, s. 273–291.
6. Bokalo M., Trokhymchuk S., *Problemy i perspektyvy demokratyzatsii v krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (na prykladi Vyshehradskoi chetvirky)*, Lviv 2000.
7. Bozoki A., *Democracy across the Negotiating Table*, "The New Hungarian Quarterly" 1992, vol 33, nr. 1, s. 59–65.
8. Bozoki A., *Democratization in Central Europe*, "Taiwan Journal of Democracy" 2008, vol 4, nr. 2, s. 1–27.

⁷² Status opozitsii: vitchyzniansyi ta zarubizhnyi dosvid, rekomendatsii: Informatsiino-analitychne doslidzhennia, Kyiv 2006, s. 4.

9. Bozoki A., *Hungary's Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable*, "East European Politics and Societies" 1993, vol 7, nr. 2, s. 276–308.
10. Bozoki A., *The Rhetoric of Action: The Language of the Regime Change in Hungary*, [w:] Bozoki A. (ed.), *Intellectuals and Politics in Central Europe*, Wyd. Central European University Press 1999, s. 263–283.
11. Bozoki A., *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*, Wyd. Central European University Press 2002.
12. Brunner G., *Die neue Verfassung der Republik Ungarn: Entstehungs geschichte und Grundprobleme*, "Jahrbuch für Politik" 1991, vol 1, s. 297–319.
13. Brunner G., *Neue Verfassungen in Osteuropa*, „Bundesinstitut für ostwissens-chaftliche und internationale Studien" 1993.
14. Bruszt L., Stark D., *Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition*, [w:] Banac I. (ed.), *Eastern Europe in Revolution*, Wyd. Cornell University Press 1992, s. 13–71.
15. Buslenko V., *Politychna opozytisia v perekhidnykh demokratiakh: kateborialnyi analiz fenomenu*, „Studia politologica Ucraino-Polona" 2013, vol 3, s. 311–317.
16. Buslenko V., *Pryroda kooperatyvnoi vzaiemodii vlady ta opozytisii v umovakh liberalizatsii politychnoho rezhymu (na prykladi Polshchi ta Uhorsbhyny)*, „Panorama politolohichnykh studii" 2015, vol 13, s. 125–131.
17. Colomer J., Pascual M., *The Polish Games of Transition*, "Communist and Post-Communist Studies" 1994, vol 27, nr. 3, s. 275–294.
18. Dahl R., *Polyarchy: Participation and Opposition*, Wyd. Yale University Press 1971.
19. Dale G., *Modelling Democratic Transition in Southern and Central Europe: Did East Germany Experience "Transición" or "Ruptura"*, [w:] Stivachtis Y. (d.), *The State of European Integration*, Wyd. Ashgate 2007, s. 197–219.
20. Dauderstädt M., Gerrits A., *Democratisation After Communism: Progress, Problems, Promotion*, "International Politics and Society" 2000, vol 4, s. 361–376.
21. Ekiert G., *Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration*, "British Journal of Political Science" 1991, vol 21, nr. 3, s. 285–313.
22. Elster J., *Explaining the Breakup of the Czechoslovak Federation*, "East European Constitutional Review" 1995, vol 4, nr. 1, s. 36–41.
23. Friedheim D., *Bringing Society Back into Democratic Transition Theory after 1989*, "East European Politics and Societies" 1993, vol 7, nr. 3, s. 482–512.
24. Genov G., *The Transition to Democracy in Eastern Europe: Trends and Paradoxes of Social Rationalization*, "International Social Science Journal" 1991, vol 128, nr. 2, s. 331–341.
25. Gray J., *From Post-Communism to Civil Society: The Reemergence of History and the Decline of the Western Model*, "Social Philosophy and Policy" 1993, vol 10, nr. 1, s. 26–50.

26. Grudziriska I., *Post-Communist Resentment, or the Rewriting of Polish History*, "East European Politics and Societies" 1992, vol 6, nr. 2, s. 141–151.
27. Kaminski B., *Systemic Underpinnings of the Transition in Poland: The Shadow of the Round-table Agreement*, "Studies in Comparative Communism" 1991, vol 24, nr. 2, s. 173–190.
28. Kitschelt H., *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*, Cambridge 1999.
29. Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Wyd. JHU Press 1996.
30. Marusiak J., *The Normalisation Regime and its Impact on Slovak Domestic Policy after 1970*, "Europe-Asia Studies" 2008, vol 60, nr. 10, s. 1805–1825.
31. Merkel W., *Institutions and Democratic Consolidation in East Central Europe*, "Estudio Working Paper" 1996, nr. 86.
32. O'Donnell G., Schmitter P., *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Wyd. Johns Hopkins University Press 1986.
33. Offe C., *Der Tunnel am Ende des Lichts*, Wyd. Campus 1994.
34. Ost D., *The Transformation of Solidarity and the Future of Central Europe*, "Telos" 1989, vol 79, s. 63–95.
35. Ost D., *Towards a Corporatist Solution in Eastern Europe: The Case of Poland*, "East European Politics and Societies" 1989, vol 3, nr. 1, s. 152–174.
36. Panchak-Bialoblotska N., *Politychna strukturyzatsiia parlamentiv krain Tsentralnoi Yevropy: monohrafiia*, Wyd. PAIS 2014.
37. *Politychna vlada i opozytsiia v Ukraini: porivnialnyi analiz iz zarubizhnymy krainamy: monohrafiia*, ed. F. Rudych, Wyd. IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy 2016.
38. Przeworski A., *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*, Wyd. Cambridge University Press 1991.
39. Przeworski A., *Economic Reforms, Public Opinion, and Political Institutions: Poland in the Eastern European Perspective*, [w:] Pereira L. (ed.), *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*, Wyd. Cambridge University Press 1993), s. 132–198.
40. Przeworski A., *Perekhody do demokratii: liberalizatsiia i demokratyzatsiia*, [w:] Protsenko O. (ed.), *Demokratii: Antolohiia*, Wyd. Smoloskyp 2005, s. 605–648.
41. Richter E., *Upheavals in the East and Turmoil in Political Theory: Comments on Offe's "Capitalism by Democratic Design?"*, "Social Research" 1991, vol 58, nr. 4, s. 893–902.
42. Rüb F., *Schach dem Parlament! - Über semi-präsidentielle Regie rungssysteme in einigen postkommunistischen Gesellschaften*, Leviathan 1994, vol 22, s. 260–292.
43. Schade W., *Zur Verfassungsdiskussion in Polen*, „Osteuropa" 1995, vol 45, s. 638–650.
44. Staniszki J., *The Obsolescence of Solidarity*, "Telos" 1989, vol 80, s. 37–51.
45. *Status opozytsii: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid, rekomendatsii: Informatsiino-analitychne doslidzhennia*, Kyiv 2006.

46. Stepan A., *Democratic Opposition and Democratization Theory*, “Government and Opposition” 1997, vol 32, nr. 4, s. 657–678.
47. Stepan A., *On the Task of a democratic Opposition*, “Journal of Democracy” 1990, vol 1, nr. 2, s. 41–49.
48. Stepan A., *State Power and the Strength of Civil Society in the Southern Cone of Latin America*, [w:] Evans P., Rueschemeyer D., Skocpol T. (eds.), *Bringing the State Back in*, Wyd. Cambridge University Press 1985, s. 317–343.
49. Szabo M., *Ungarn auf dem Weg zur Demokratie*, Wyd. Europa Union Verlag 1994.
50. Sztompka P., *The Intangibles and Imponderables of the Transition to Democracy*, “Studies in Comparative Communism” 1991, vol 24, nr. 3, s. 295–311.
51. Tokes R., *Hungary’s Negotiated Revolution*, Wyd. Cambridge University Press 1996.
52. Von Beyme K., *Transition to Democracy in Eastern Europe*, Wyd. Macmillan 1996.
53. Welsh H., *Political Transition Processes in Central and Eastern Europe*, “Comparative Politics” 1994, vol 26, nr.4, s. 379–394.
54. White S., *Communist and Postcommunist Political Systems: An Introduction*, Wyd. St. Martin’s Press 1990.
55. Wiatr J. *Transformatsiia totalytnykh i avtorytnykh rezhyrov v sovremennoi demokratyy*, Tallynn 1991.
56. Zelenko H., *Peredumovy formuvannia konstruktivnoi opozytzii v krainakh Vyshehradskoi hrupy*, „Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy” 2015, vol 2, s. 64–84.
57. Ziemer K., *Probleme des politischen Sytemwechsels der Republik Polen. Eine Zwischenbilanz nach drei Jahren*, „Jahrbuch für Politik“ 1993, vol 3, s. 93–123.